

НАУКОВА МОНОГРАФІЯ ПРО ХУДОЖНЄ ДЕРЕВО У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКВАХ

Оксана ШПАК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9719-4432>;

кандидатка мистецтвознавства,
старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ народного мистецтва
просп. Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: shpak.oksana@gmail.com

**Олег Болюк. Художнє дерево у церквах
(за матеріалами західних областей
України). Львів: Інститут народознавства
НАН України, 2020. 520 с.: іл.**

Дерев'яні вироби в українському храмі формують разом із предметами, створеними з інших матеріалів (металу, каменю, тканини, глини тощо), цілісну духовно-матеріальну систему — церковно-обрядовий простір. Художні вироби з дерева традиційно становлять більшу частину системи обладнання інтер'єру української церкви, порівняно з творами інших видів ужиткового церковного мистецтва. Через природню недовговічність дерева як матеріалу, й особливо — через масштабні руйнівні ідеологічні чинники у ХХ ст., значний пласт художнього церковного дерева, на жаль, було безповоротно втрачено. Попри те, що в українському мистецтвознавстві вагоме місце займають праці вітчизняних учених у галузі церковної архітектури (С. Таранушенка, М. Драгана, Г. Логвина, Я. Тараса) та художнього дерева (А. Будзана, М. Моздира, М. Станкевича, Р. Одрехівського), ступінь вивченості дерев'яного церковного обладнання все ж залишається не цілком вичерпним. Усе це, вкупі зі зростаючою популярністю надбань автентичного мистецтва в Україні, затребуваністю ґрунтового мистецтвознавчого аналізу кращих взірців творчості й вкрай важливою необхідністю збереження національної спадщини визначає актуальність теми монографічного дослідження Олега Миколайовича Болюка.

Рецензована монографія — це результат багаторічного й уважного вивчення творів художнього дерева у церквах західних областей України, насамперед — під час комплексних міждисциплінарних експедицій Інституту народознавства НАН України та індивідуальних поїздок дослідника впродовж 1995—2020 років. Автор монографії почав брати участь в наукових експедиціях під керівництвом професора Михайла Станкевича у 1995 р., тоді ще як аспірант відділу народного мистецтва ІН НАН України. З 2001 р. і упродовж наступних років Олег Болюк особисто організував та успішно провів дев'ять колективних експедиційних поїздок у майже всі області західного регіону України, під час яких обстежив екстер'єр та інтер'єр сотні дерев'яних і мурованих храмів. Зібрані польові матеріали дослідник ретельно систематизував, оформивши їх у вигляді експедиційних звітів та ілюстративних альбомів, які зберігаються в архіві ІН НАН України (Рец. праця, с. 17, с. 485—497) [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Окремі з них оформлені як авторський архів; вони згодом набудуть вигляду розгорнутих звітів для архіву Інституту народознавства [12; 13; 14; 15; 16].

Здобутий емпіричний матеріал головним чином ліг в основу рецензованої праці. Варто зазначити, що значна частина цих зафіксованих і науково опрацьованих авторських польових матеріалів без перебільшення унікальна: вона досі не потрапляла в поле зору інших дослідників і не була опублікованою. Деякі з предметів давнього дерев'яного церковного облаштування, виявлені та зафіксовані у свій час Олегом Болюком, а й навіть окремі обстежені храми на сьогоднішній день, на жаль, вже безповоротно втрачені через стихійні лиха або людську недбалість. Тож основним джерелом рецензованого монографічного дослідження послужили нововиявлені оригінальні польові матеріали автора, які дають можливість побачити об'єктивний стан побутування художнього дерева у західноукраїнських церквах упродовж декількох століть.

Теоретичною базою наукової монографії Олега Болюка стало глибоке опрацювання спеціалізованої літератури з різних галузей: архітектури, декоративно-ужиткового, монументально-декоративного, образотворчого мистецтва, етнології, історії, археології та інших суміжних дисциплін. Важливу джерелознавчу базу рецензованої праці становлять архівні документи, а також художньо вартісні артефакти фондів збірок українських і зарубіжних музеїв, приватних колекцій. У роботі вибірково залучено цінні матеріали інтернет-джерел.

Монографічне дослідження Олега Болюка має логічну структуру, яку складають: передмова академіка НАН України Степана Павлюка, слово вдячності автора, вступ, шість розділів з висновками до кожного з них, підсумкові висновки, карта-схема населених пунктів, у яких проводилися дослідження, та блок додатків. Перший розділ книги висвітлює історіографію церковного художнього дерева і джерела наукової праці. У ньому автор аналізує обширну літературу за темою дослідження, критично осмислює і підсумовує результати праці багатьох дослідників, з чого стає зрозуміло, що, попри вагомий напрацювання попередників, на сьогодні стан вивчення церковного художнього дерева все ж є недостатнім і потребує ґрунтовного мистецтвознавчого аналізу. Використовуючи порівняльно-аналітичний метод у контексті міждисциплінарних досліджень, автор простудіював низку наукових праць з мистецтвознавства, історії, архітектури, філософії, релігієзнавства та інших галузей, що дало йому корисний матеріал у загальнотеоретичному осмисленні питання, й особливо — розробці методології дослідження.

У другому розділі монографії Олег Болюк виявляє методологію дослідження художніх виробів з дерева, на основі якої ставить за мету сформулювати власну концепцію вивчення явища. Для пізнання феномену художнього дерева дослідник використовує три основні теоретичні інструменти: принцип, метод, підхід. Візуалізація методики дослідження наочно відображена в Діаграмі 2.1. «Теоретичний інструментарій пізнання феномену художнього дерева» (с. 430). Тут варто зазначити, що цю концепцію вивчення творів сницарства автор монографії розробив і апробував у своїй публікації за 2018 р. у фаховому виданні «Народознавчі зошити» [17]. Дослідник сміливо пропонує власне бачення структур досліджуваного явища; він вводить термін «Архісистема церковного мистецтва (АЦМ)», якому дає вербальне пояснення у тексті (с. 61—62) та візуалізацію у вигляді таблиці у додатках праці (с. 428—429). У цьому ж розділі на підставі напрацювань попередних учених, а також особистого досвіду наукових польових досліджень, розкрито методику роботи комплексних експедицій й експериментально-теоретичні методи дослідження сницарства.

У третьому розділі монографії послідовно викладено основні етапи історії походження та розвитку

дерев'яного облаштування українських християнських храмів. Достатньо інформативно подано генезис елементів обстави ранньохристиянських храмових споруд і внутрішнього наповнення культових будівель періоду античності і Давнього Єгипту. На основі аналізу величезного пласту опрацьованих бібліографічних та ілюстративних джерел, автор уважно дошукується походження чи не всіх відомих сьогодні типів церковного облаштування. На прикладі облаштування храмів XVI — початку XIX ст. послідовно окреслено шлях розвитку дерев'яної церковної обстави на українських землях упродовж тривалого періоду. За відсутності ранніх пам'яток автор черпає інформацію з давньоруських літописів, мініатюр рукописів, спирається на артефакти суміжних видів декоративно-ужиткового мистецтва (зокрема на художньо-стилістичні ознаки галицьких керамічних плиток), тісно пов'язуючи розвій церковного облаштування з тогочасними історичними умовами. Обставу українських церков XIX — початку XXI ст. розглянуто у контексті стильових напрямків і течій: історизму, модерну, традиційно-народної мистецької течії (етноестетики) (с. 150—153). Виокремлено і науково осмислено основні тенденції розвитку церковної дерев'яної обстави останніх десятиліть аж до нинішнього дня у середовищі народних і професійних майстрів художнього дерева, подано мистецтвознавчий аналіз окремих робіт студентів, дипломників художніх навчальних закладів. Важливо, що поряд з давніми творами, у роботі отримали мистецтвознавчу оцінку також новочасні інспірації в облаштуванні храмів. Підрозділ інформативно наповнений: тут широко залучені польові матеріали автора, у науковий обіг вводиться низка імен майстрів художнього дерева, цінні артефакти.

Олег Болюк відповідально ставиться до датування, встановлення авторства пам'яток, враховує всі можливі чинники щодо атрибуції творів. Слід відзначити професійну і громадянську позицію дослідника, який поряд із позитивними прикладами й тенденціями сучасного оновлення церковної обстави, відзначає також негативні прояви, які є наслідком «ремонтних» і т. зв. «реставраційних» робіт упродовж останніх десятиліть, випадки свідомого чи несвідомого нищення старовинних речей, наповнення храму маловартісними, з художньої точки зору, предметами обстави, а також поширену, серед т. зв. «колекціо-

нерів», практику безсистемного збирання старожитностей. Важливо, що під час експедицій та індивідуальних польових досліджень 2000-х рр. Олег Болюк неодноразово проводив роз'яснювальну роботу серед парафіян і священнослужителів щодо важливості збереження пам'яток національного релігійного мистецтва.

Четвертий розділ «Устрій дерев'яного обладнання церкви» присвячений дослідженню функціональної системи облаштування інтер'єру храму: святилища, нефу, притвору, а також додатковим приміщенням, у контексті яких розглянуто особливості конструкції виробів з дерева та символіку предметів. Автор слушно розподіляє інтер'єр на локальні простори та особливі речові відзнаки, зауважує поліфункціональність більшості таких локацій, тісну взаємодію функціональної і тектонічної структури церковних дерев'яних виробів. Текст розділу виявляє глибоку обізнаність, розуміння предмету дослідження і є своєрідною «енциклопедією» з устрою церкви. Устрій дерев'яного обладнання розглянуто у компаративному аспекті. Використано великий синонімічний ряд у назвах типологічних одиниць обстави храму. Простежено впливи і наведено приклади поєднання елементів східної і західної традиції в обставі церкви.

Важливою теоретичною опорою, зокрема у розробці типології дерев'яного церковного облаштування, для автора монографії стала праця Михайла Станкевича «Українське художнє дерево XVI—XX ст.» [18]. Як зазначає сам дослідник, запропонований у ній алгоритм пошуку архетипу полегшив обґрунтування авторського погляду щодо функціональної, тектонічної й декоративної ознак ужитково-обрядового дерев'яного предмета церкви (с. 27). Усе це, вкупі з власними напрацюваннями, дало можливість авторові розробити нову типологію дерев'яного облаштування церкви. Тож у п'ятому розділі «Морфологія церковних виробів» запропоновано класифікаційний розподіл дерев'яних виробів у храмі за їхніми кінетичними властивостями (стаціонарне й рухоме обладнання). В окремий підрозділ виділено архітектурно-декоративні елементи. Типологічні групи дерев'яного облаштування підпорядковано відповідним локаціям: простір Таїнства Євхаристії, простір Слова; простір Таїнства Сповіді та покути; простір Таїнства Хрещення та освячення; заупокійного обряду; простір Світла; адораційно-меморіальний

простір; процесійні інсигнії та відзнаки влади; місткості для офіри («каси»), музично-сигнальні інструменти та церковні меблі. Детально розглянуто усі, виявлені на сьогодні дослідником, типологічні групи й типи церковного облаштування, проілюстровано за текстом конкретними візуальними прикладами. Водночас автор слушно допускає можливість появи нових типів, отже, у майбутньому — доповнення до запропонованої типології.

Найбільший за обсягом і структурно розгалужений шостий розділ монографії комплексно висвітлює декор дерев'яного облаштування українських церков. Цілоком логічно він розпочинається аналізом матеріалу, інструментів, технічних прийомів виготовлення художніх виробів відповідно до технологічних галузей художньої деревообробки: теслярства, столярства, токарства, бондарства, різьбарства. Текст відзначається фаховим викладом і володінням термінологією; відчувається, що автор, за спеціальною освітою — різьбяр і архітектор, — глибоко знає специфіку художнього дерева. У підрозділі «Естетичні якості виробів» розглянуто широкий діапазон технік, прийомів, засобів художньої мови дерев'яного облаштування храму. Підрозділ «Репертуар пластично-орнаментального оздоблення» висвітлює основні композиційні схеми, геометричні мотиви і фізіоморфні зображення в оздобленні плоских поверхонь. Значну увагу приділено художньому аналізу мотивів контурної, тригранно-виїмчастої, виїмчастої різьби, її розташування на виробах та декоративним особливостям інкрустації, аплікації соломкою, випалювання. Висвітлюючи фігурно-антропоморфні образи у рельєфній різьбі та об'ємній скульптурі, автор слушно звернувся до іконографії, а для аналізу пластики християнських ідеограм застосував знання символіки релігійного мистецтва. У цьому розділі, як і в роботі загалом, наукову цінність становить проведений мистецтвознавчий аналіз орнаментально-площинного та фігурно-пластичного оздоблення виробів з дерева, здійснена атрибуція вартісних творів, виявлених і зафіксованих автором під час польових досліджень, а також ілюстрування тексту конкретними візуальними прикладами. Новим і цінним у рецензованій праці є комплексний підхід у дослідженні художнього церковного дерева: на відміну від поширеної практики розглядати здебільшого тільки рельєфну різьбу і об'ємну скульптуру (як найпоширеніші й есте-

тично репрезентативні), автор намагається охопити всі, навіть рідковживані види декору, допоміжні прийоми естетизації (наприклад, розпис, випалювання, аплікацію, тонування тощо). Це дало змогу показати широкий діапазон можливостей оздоблення виробів з дерева.

Основний текст монографії підсумовують висновки. Після текстової частини вміщена карта-схема з нанесеними позначками населених пунктів, де під час мистецтвознавчих експедицій автор досліджував пам'ятки художнього дерева у церквах, історико-краєзнавчих і побутово-етнографічних музеях та інших локальних збірках.

Доволі об'ємну частину опублікованої праці становить блок «Додатки». Вартісним для вивчення художнього церковного дерева є «Малий тлумачний словник» (с. 417—426), який складають дотичні до теми дослідження терміни з архітектури, християнського мистецтва та іконографії, мистецтвознавства, культурології та інших галузей. Важливе значення для розуміння і сприйняття матеріалу книги мають розроблені автором таблиці, діаграми, схеми. Додаток «Атрибуція речових артефактів музейних збірок (Бережанський краєзнавчий музей)» має наукову цінність щодо каталогізації мистецьких пам'яток, а також дозволяє «заглянути» у «творчу лабораторію» науковця і побачити частинку кропіткої, тривалої праці з дослідження творів мистецтва. Додатки містять перелік населених пунктів, у яких проводилося дослідження художнього дерева, список ілюстрацій і перелік скорочень.

Текст монографії, поряд з обмірними рисунками і кресленнями автора, широко проілюстрований фотографіями зразків церковного облаштування, багато з яких зроблені Олегом Болюком під час експедицій і публікуються вперше. Слід відзначити якісний макет друкованої праці, у якому поєднано академічний підхід ученого, виважене мистецьке розуміння дизайнера цього видання Сергія Гавриловича і, разом з тим, прочитується новий погляд на художнє дерево у церквах західного регіону України.

Відзначимо, що рецензована монографія Олега Болюка «Художнє дерево у церквах (за матеріалами західних областей України)» є фаховим науковим дослідженням, актуальним і цілісним у презентації пізнання феномену художнього церковного дерева, має важливе теоретичне і практичне значення, міс-

тять наукову новизну. Без сумніву, ця праця становитиме значний інтерес не лише для фахівців (науковців, музейників, художників, різьбярів), а буде корисною і для читачів різного профілю, зацікавлених мистецтвом та українською культурою.

1. *Архів Інституту народознавства НАН України* (Далі: *Архів ІН НАНУ*). Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 411. Болюк О.М. Звіт експедиційних матеріалів на Закарпатську Бойківщину 1995 р.
2. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 430. Болюк О.М. Звіт експедиційних матеріалів на Гуцульську Буковину та Буковинське Передгір'я, Верхнього Буковинського Попруття, Буковинське Поділля 1996 р.
3. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 462. Болюк О.М. Звіт експедиційних матеріалів на південно-східне Покуття 1998 р.
4. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 473. Болюк О.М. Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на північно-східне Покуття 2001 р.
5. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 496. Болюк О.М. Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на північно-західне Опілля 2002 р.
6. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 523. Болюк О.М. Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на Центральну Бойківщину та північно-західне Закарпаття (Закарпатську Бойківщину) 2005 р.
7. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 536. Болюк О.М. Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на північно-східну Бойківщину та Підгір'я 2006 р.
8. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 555. Болюк О.М. Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на Північну Буковину 2007 р.
9. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 581а. Болюк О.М. Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на Буковинську Гуцульщину 2008 р.
10. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 596а. Болюк О.М. Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на центральне Закарпаття 2009 р.
11. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 611. Болюк О.М. Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на східне Опілля та Західне Поділля 2011 р.
12. *Архів О.М. Болюка*. Матеріали комплексної експедиції на Західну Волинь (2012).
13. *Архів О.М. Болюка*. Матеріали комплексної експедиції на Покуття (2013).
14. *Архів О.М. Болюка*. Матеріали комплексної експедиції на Покуття (2014).
15. *Архів О.М. Болюка*. Матеріали комплексної експедиції на Покуття (2015).
16. *Архів О.М. Болюка*. Матеріали комплексної експедиції на Покуття (2016).
17. Болюк О. Теоретичний інструментарій пізнання феномену церковного художнього дерева: до питання основних понять. *Народознавчі зошити*. 2018. № 139 (1). С. 138—149. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2018.01.138>.
18. Станкевич М. *Українське художнє дерево XVI—XX ст.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. 479 с.